

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXXI

*FAKÜLTENİN KURULUŞUNUN 40.
YIL ÖZEL SAYISI*

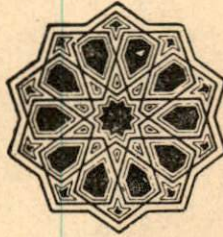
ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXXI

FAKÜLTENİN KURULUŞUNUN 40.
YIL ÖZEL SAYISI

*Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu
Yazarlarına aittir.*

SUNUŞ

Ankara Üniversitemiz 1946 yılında kurulduğundan bu yana pekçok fakülte, enstitü ve yüksekokulla yoğun bir şekilde faaliyetini sürdürmektedir. Üniversitemize 1949 yılında katılan ve en eski fakültelerimizden biri olan İlahiyat Fakültemiz, Erzurum Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesinin kurulmasına kadar bütün Türkiye üniversitelerinin tek İlahiyat Fakültesi olarak kaldı. Daha sonra İslam Enstitülerinin üniversitelere bağlanarak fakülteleşmeleri sonucu, bugün dokuz ayrı İlahiyat Fakültesi bulunmaktadır. Bununla birlikte Ankara Üniversitemizin İlahiyat Fakültesi, hem eski Yüksek İslam Enstitülerine öğretim elemanı vermiş, hem yeni İlahiyat Fakültelerine öğretim üyesi yetiştirmiş ve yetiştirmekte oluşu ile ana fakülte özelliğindedir.

Bu yıl (1989) 40. kuruluş yıldönümünü kutladığımız İlahiyat Fakültemiz yurtiçi faaliyetlerinin yanısıra, İslam Üniversiteler Birliğinin üyesi olarak, İslam araştırmaları alanına katkılarda bulunduğu gibi müslümanlarla hıristiyanlar arasındaki diyaloga yönelişlerde de etkili olmaktadır.

Papalık Gregorienne Üniversitesi ile Üniversitemiz arasında 1986 yılında yapılmış anlaşma ile öğretim üyesi değişiminde bulunuyoruz, ortak seminerler düzenliyoruz. Ortak araştırma projeleri hazırlamayı ve belki bir ortak yayına girmeyi düşünüyoruz. Mayıs 1989'da "Müslüman-Hıristiyan İlahiyat Eğitiminin Sorunları ve İşbirliği" konulu ilk seminer Roma'da yapıldı. Önümüzdeki yılın Mayıs ayında ikinci semineri Ankara'da düzenleyeceğiz. Konu "Tarih Boyunca Din, Kültür ve Tolerans" olacak. Gregorienne Üniversitesi, Rektörleri başkanlığında 12 kişilik bir profesör grubu ile katılacaklar.

Üniversitemizin, Avrupa ülkelerinin üniversiteleriyle olan bilimsel işbirliği anlaşmalarından İlahiyat Fakültemizi ilgilendirenlerden biri

de Almanya'nın Bamberg Üniversiteleri ile İlahiyat Fakültemiz arasındaki Din Eğitimi ortak çalışma girişimidir.

İlahiyat Fakültemiz "din meselelerinin sağlam ve ilmî esaslara göre incelenmesini mümkün kılacak, mesleki bilgisi kuvvetli, düşünüşte ihatalı din adamları yetiştirmek" amacına uygun olarak çalışmalar yapmaktadır.

40. yılının, ülkemize ve mensuplarına hayırlı olmasını, otuz küsur yıldır çıkmakta olan ve yurt içinde olduğu kadar yurt dışında da aranan bir bilimsel kaynak olan derginin daha nice yıllar çıkmasını dilerim.

Prof. Dr. Necdet SERİN
Ankara Üniversitesi Rektörü

İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa
Prof. Dr. Necdet SERİN (Rektör): Sunuş	III
İçindekiler	V
Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ: <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kuruluş ve Tarihçesi</i>	1
Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ: <i>Psikoloji Sözlüğü Üzerine Dene-me II</i>	29
Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ: <i>Tasavvuf</i>	73
Prof. Dr. Beyza BİLGİN: <i>Atatürk ve Türk Kadını</i>	85
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU: <i>Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar</i>	95
Prof. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU: <i>Şair Rıza Tevfik Bölükbaşı ve Felsefi Düşüncesi</i>	137
Prof. Dr. İsmet KAYAOĞLU: <i>Mevlana'nın Çağdaş Derviş Ta-rikatları, Babalar, Kalenderiler ve Diğerleri</i>	147
Doç. Dr. Mehmet BAYRAKTAR: <i>Is There A Methodology In The Qur'an For The Natural Sciences?</i>	157
Doç. Dr. Salih AKDEMİR: <i>Müsteşriklerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed (SAV)'e Yaklaşımları</i>	179
Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ: <i>Osmanlı Devrinde Cezayirde Gelişen Bilim ve Kültürün Genel Bir Değerlendirmesi</i>	211
Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ: <i>Un Auteur Turc Contemporain İsmail-Hakkı İzmirli (1868-1946)</i>	231
Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK: <i>Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Münasebetlerine Genel Bir Bakış</i>	245

	Sayfa
Yrd. Doç. Dr. Münir ATALAR: <i>Türklerin Kâbe'ye Yaptığı Ekonomik Yardımlar</i>	261
Yrd. Doç. Dr. Ruhi KALENDER: <i>Ruh Hastalıkları Tedavisinde Musiki</i>	271
Bekir DEMİRKOL: <i>Vaizlerin Ehliyetleri ve Mesleğe Yatkınlıkları Üzerine Deneysel Bir Çalışma</i>	283
Dr. Ahmet AKBULUT: <i>Hariciliğin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi</i>	331
Dr. İbrahim ÇALIŞKAN: <i>İstisna Akdinin Mahiyeti ve Unsurları</i>	348
Dr. İbrahim ÇALIŞKAN: <i>İslâm Hukukunda Ceza Kavramı ve Hadd Cezaları</i>	367
Dr. Mustafa KILIÇ: <i>İslâm Kültür Tarihinde Mûsiki. Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar</i>	399
Ar. Gör. Mustafa ERDEM: <i>Câhız ve "El-Muhtar Fî'r-Redd Ala'n-Nasara" İsimli Risâlesi</i>	454
İ.A. Heinz KLAUTKE: <i>Federal Almanya ve Batı-Berlin'de Müslüman Türkler</i>	475
 Kitap Tanıtımı:	
Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU: <i>Ahmet Salih Muhâyiri, Tefsiru Süfyân b. Uyeyne, (et-Tab'atu'l-Ûlâ) 1403/1983.s. 438</i> ...	487
Dr. Ali YILMAZ: <i>Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü</i>	491

CÂHİZ VE “EL-MUHTAR Fİ'R-REDD ALA'N-NASARA” İSİMLİ RİSÂLESİ

Ar. Gör. Mustafa ERDEM

Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin getirdikleri inanç sisteminin esasını tevhid akîdesi teşkil etmiştir. Yüce Allah, tevhid inancını insanlara tebliğ edebilmek için, zaman zaman, değişik yerlerde, çeşitli toplumlara, peygamberler göndermiştir. Ancak bu peygamberler ve getirdikleri dinlerin belirli bir toplum ve çevre ile sınırlı kaldığı¹; İslâm'ın ise bütün âlemlere² ve insanlığa³ gönderildiği Kur'ân-ı Kerim'in muhtevassından anlaşılmaktadır.

Kaynakları aynı olan, fakat çeşitli sebeplerle tahrifata maruz kalan, asılları bozulan dinlerin tezahürlerinde farklılıklar görülmüştür. Gerek kitaplarındaki tahrifler, gerekse inançlarındaki bozukluklar onların dinlerinin ilk safiyetini koruyamadığı görüntüsünü vermiştir. Nitekim bunun bir neticesi olarak Yahudiler Üzeyir'i, Hıristiyanlar da İsa'yı⁴ Allah'ın oğlu olarak değerlendirmişlerdir. Hatta Hıristiyanlar daha da ileri giderek Hz. İsa'nın Allah olduğunu iddia etmişlerdir⁵. Böylece bir yandan Allah'a beşerî sıfatlar verirken, diğer yandan da peygamberlerine ilahlık vasfı atfetme cihetine gitmişlerdir. Kur'ân-ı Kerim onların bu durumlarına işaret etmiş ve doğru yoldan ayrıldıklarını haber vermiştir⁶.

Bunlara ilave olarak Yahudiler ve Hıristiyanlar karşılıklı birbirlerini itham ederek, bir bakıma doğru yoldan saptıklarını itiraf etmişlerdir⁷.

1 Bkz. Bakara, 151, 203; A. Imran, 49, 144, 164, 183; Nisa, 79, 164, 165; Mâide, 19, 75, 109; Nahl, 36; İsrâ, 15; Kasas, 79; Mu'minun, 44; Mu'min, 78; Müzzemmil, 16; Şems, 14.

2 Bkz. Enbiya, 107.

3 Seba', 27.

4 Tevbe, 30.

5 Mâide, 17, 72.

6 Bakara, 75; Nisa, 46; Mâide, 13, 41.

7 Bakara, 113.

İslâm'ın geldiği zamana kadar şu ya da bu sebeple asılları bozulan dinlerin ve onların müntesiplerinin belirli bir esasta birleştirilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı Kur'an-ı Kerim, tahrif edilmiş bir din üzere yaşadıklarını söylediği Hıristiyan ve Yahudileri -ki Ehl-i Kitab bunu asla kabul etmezler- İslâm'a davet etmiş ve onları Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabule çağırmıştır. Bir yandan inandıkları takdirde kavuşacakları nimetleri tasvir etmiş, diğer taraftan sapıklıklarına devam etmeleri halinde âhirette karşılaşacakları azab ile korkutmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in İslâm'ın dışında kalan diğer din mensuplarına karşı bu tavrı, Müslüman âlimlere ilham kaynağı olmuştur. Bu âlimler, gerek İslâm'ı diğer ülke ve din mensuplarına tanıtılabilmek, gerekse diğer din mensuplarının İslâm'a yönelttikleri saldırılara karşı koyabilmek için bugüne kadar pekçok eser yazmışlardır.

Müslüman âlimlerin özellikle diğer din mensuplarına karşı yazmış olduğu eserler, zamanla, İslâm literatüründe, "*Reddiye*" olarak nitelendirilmiştir. Bu alanda Kur'an-ı Kerim ve hadislerden elde edilen bilgiler esas kabul edilmiş; diğer din mensuplarının yanlış yolda oldukları bu iki esasa göre değerlendirilmiştir. Naklî delillerin yanında, diğer dinlere karşı, yazılan bu eserlerde aklî delillere dayanan görüşler geliştirilmiş ve onların düştükleri hatalar tesbite çalışılmıştır. İşte böyle bir anlayış ve metotla ele alınan çalışmalar, ya yalnızca belli bir konuya hasredilen "*risâle*" veya birçok konuyu bir arada inceleyen "kitap" şeklini almış ve okuyucuya sunulmuştur.

İlmî gerçekleri dile getirme bakımından ilk kaynaklar, şüphesiz, büyük bir önem taşımaktadır. Ne yazık ki bu kaynak eserlerin bir kısmı çeşitli sebeplerden dolayı bizlere kadar gelememiştir. Bunlardan ilk devirde Müslümanların gayr-ı müslimlere karşı yazdığı reddiyelere örnek olması ve tam metin olarak bize kadar ulaşması bakımından Câhız'ın Hıristiyanlara karşı yazdığı "el-Muhtar Fi'r-Redd Ala'n-Nasâra" isimli risâlesi önemlidir.

Bizim bu makaleyi yazmamızın gayesi; bu ilk risâleyi tanıtılabilmek, o dönemde olan mücadeleyi sergileyebilmek ve bugünkü diyalog çalışmalarına belli bir ölçüde ışık tutabilmektir. Bundan dolayı, bu risâlenin metodunu ve verdiği bilgilerin sıhhatini daha iyi ortaya koyabilmek için Câhız'ın hayatı ve eserlerine temas etmeyi, daha sonra da risâle hakkında bilgi vermeyi uygun bulduk. Risâlenin tahlilini yaparken Dr. Muhammed Abdullah eş-Şarkavî'nin tahkik ettiği nüshayı esas aldık. Ancak dipnotlarda kaynak olarak gösterirken, muhakkike ait fikirleri "eş-Şarkavî, a.g.e." şeklinde verirken, Câhız'a ait fikirleri risâlenin adından yararlanarak "el-Muhtar" rumuzuyla vermeyi uygun bulduk.

I. Câhiz'in Hayatı ve Eserleri

a) Hayatı :

İlim dünyasında özellikle edebiyat alanında büyük bir şöhrete erişmiş olan Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinanî el-Leysi, 163 /780 tarihinde Basra'da doğmuştur¹. Künyesi Ebu Osman olup, patlak gözlü olmasından dolayı "el-Câhiz" lakabı verilmiş² ve bu lakap ile meşhur olmuştur. Mevâliden veya Habeş asıllı olduğu ileri sürülen Câhiz³, fakir bir ailenin çocuğudur. O, daima halkla birlikte olmuş, âlimler ve özellikle kelâmcıların meclislerine iştirak etmiş; geçimini Abbâsî devlet adamlarının kendisine verdiği hediye ve ücretlerle sağlamıştır⁴.

Onun inanç yönünden Mu'tezilî olduğunu ileri sürenler bulunduğu gibi, kendi adıyla anılan el-Câhiziyye fırkasının kurucusu olduğunu savunanlar da vardır⁵.

Câhiz, Basra'nın mescidinde toplandıklarından dolayı kendilerine "el-Mescidiyyun" denilen edebiyat, felsefe ve ilim mensuplarının tesirinde yetişmiştir. O, Kelâm'da, Ebu İshak İbrahim b. Seyyar en-Nazzam'ın (öl: 231 /845) talebesi olmuş⁶, Nahvi, el-Ahfeş'den öğrenmiş ve Belagatta, Abdullhamid el-Kâtip (öl: 132 /750), İbn el-Mukaffa (öl: 145 /762), Sahl b. Harun el-Attâbi (öl: 215 /830) ve arkadaşlarının ekolüne katılmıştır⁷.

Abbâsî halifelerinden el-Me'mun (198 /813 - 218 /833), Câhiz'in imamet hakkındaki görüşlerini okuyarak takdir ettiğiinden, onu sarayına davet etmiştir. Bu arada vezirlerinden İbn el-Zeyyad (220 /835-235 /847) ile tanışmasından sonra Câhiz'in yıldızı parlamıştır. Bu sayede Câhiz, Bağdat ve el-Asâr'da oturmuş, Şam ve Antakya'yı ziyaret etme imkânı elde etmiştir⁸.

1 ez-Zirklî, Hayreddin, el-Âlâm, Beyrut- 1986, s. 5 /74.

2 İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekir, Vefeyâtü'l-Âyan ve Enbau Ebnau'z-Zaman, Kahire-1947, 3 /140; Ebu'l-Felah Abdulhay b, el-İmâd el-Hanbelî, Şezerâtü'z-Zehab Fî Ahbârî men Zeheb, Kahire- 1931, 2 /121; es-Sem'ani, Ebu Said Abdulkirim b. Muhammed, el-Ensab, Haydarâbat- 1963, 3 /162.

3 el-Hamevi, Yakut, Mu'cemu'l-Udebâ, Mısır- 1937, 16 /74; es-Sem'ani, ag.e., 3 /162 Hizmetli, Doç. Dr. Sabri, Kitabu'l-Osmâniyye'ye Göre Câhiz'in İmamet Anlayışı, A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Sayı, XXVI, Ankara, 1983, s. 681.

4 Dr. Vedia Taha en-Necm, "el-Câhiz ve'l-Hadâratü'l-Abbasiyye", Bağdat- 1965 s. 7; Sabri Hizmetli, a.g. makale, s. 681.

5 Vefeyât, 3 /140; Şezerât, 2 /121; el-Ensab, 3 /162; el-Âlâm, 5 /74.

6 el-Mes'udi, Ebu Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, Murucu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher, Beyrut - Tarihsiz, 4 /196; Mu' cemu'l-Udeba, 16 /75; Şezerât, 2 /121.

7 İslâm Ansiklopedisi Câhiz Maddesi, İstanbul - 1977, 3 /12-14.

8 İslâm Ansiklopedisi, 3 /12.

Câhız, Abbâsî hilafetinin temsil ettiği Arap medeniyetinin hararetli bir savunucusudur. Fakat bu durum; onun, Türkleri, Araplar ve Mevâlî'den sonra hilafetin üçüncü rüknü veya mesnedi olarak görmesine engel teşkil etmemiştir. Hattâ Câhız, tepki görme pahasına da olsa, Türklerin Abbâsîler devrinde oynadığı önemli role işaret etmiş ve onların faziletine dair müstakil bir eser yazmıştır¹.

Me'mun ve Mütevekkil (232/847-247/861) devri saray bilginleri arasına giren Câhız'ın pekçok talebesi ve takipçisi olmuştur. el-Kâmil yazarı el-Müberred (öl: 285/898), Hasan b. Bişr el-Âmîdi (öl: 371/987), Muhammed b. Hallaf b. el-Mazruban (öl: 309/921), Saâlibî (öl: 429/1039), Maverdî (öl: 450/1058) bunlardan bazılarıdır. Ayrıca hayvanlar konusunda çalışmalar yapan Kazvinî ve Damirî gibi âlimler Câhız'dan büyük ölçüde yararlanmışlardır². "Murucu'z-Zeheb" müellifi ünlü bilgin Mes'udî (öl: 346/957) de onun hayranlarından³.

Öldüğünde doksan yaşını aştığı söylenen Câhız, ömrünün sonlarına doğru felç olmuş ve 255/870 yılı Muharrem ayında doğum yeri olan Basra'da vefat etmiştir⁴. Hayatını ilme vakfeden Câhız'ın, son nefesini kitaplar arasında verdiği; hatta üzerine devrilen kitap yığınlarının ölümüne sebep olduğu söylenmektedir⁵.

b) İlmî Kişiliği :

İslâm dünyasının tanınmış olduğu en büyük edebiyatçılardan biri Câhız'dır. Onun edebî yönünden söz etmeden ilmî kişiliğinden bahsedilemez. Bütün eserleri -isterse ilâhiyat konularında yazılanlar olsun- ilmîlik özelliği yanında edebî bir damga taşır⁶.

Câhız ve arkadaşları, hicri II. asrın nesir metoduna, kendilerine has edebî anlayış ve usul ile, yeni bir görünüm vermişler ve canlılık kazandırmışlardır⁷.

Câhız'ın eserlerinin değeri; özellikle hem kendi dönemi, hem de kendinden önceki Arapların düşünce tarzlarını, adetlerini yansıtmışından, onların hususî hayatları hakkında bilgi vermesinden ileri gelmektedir.

1 Câhız'ın Türkler hakkındaki fikirleri için bkz. Fezâilü'l-Etrak, Ter. Ramazan Şeşen, Ankara - 1967.

2 İslâm Ansiklopedisi, 3/14; Ramazan Şeşen, Fezâilü'l-ettrak, s. 21.

3 Murucu'z-Zeheb, 4/195; İslâm Ansiklopedisi, 3/14.

4 Murucu'z-Zeheb, 4/195; Vefeyatu'l-Âyân, 3/140.

5 Şezeratu'z-Zeheb, 2/121; el-Âlâm, 5/74.

6 İslâm Ansiklopedisi, 3/13.

7 Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, Komisyon, İstanbul - 1986, 3/478.

Câhız'ın, eserindeki delilleri, nazariden çok pratik hayattan aldığı, tecrübe ve tarihe ağırlık verdiği belirtilmektedir¹. Diğer taraftan onun şahsî görüş belirtmekten kaçınıp başkalarının görüşlerini verme yolunu tercih ettiği ileri sürülmektedir². Bakillanî ise, Câhız'ın fikirlerinin kapalılığı, düşüncelerinin sınırlılığı ve uslubunun özürülü oluşu sebepleriyle tenkide uğradığını; yaptığı alıntılar sebebiyle, eserlerinin orijinalliğinin bulunmadığını, böylece fikirlerini tesbit etmede güçlük çektiğini ifade eder³.

Câhız, Bakillanî'nin dediği gibi, başkalarından bol miktarda alıntılarda bulunmuştur. Yalnız onun niçin bu yola başvurduğu meselesi tartışılabilir bir konudur. Öyle anlaşılıyor ki o, hem kendini toplumun baskısından kurtarmak, hem de töhmet altına girmemek istemektedir. Özellikle hilafet konusunda bu yolu takip etmektedir. O, çeşitli İslâmî grupların hilafet konusundaki görüşlerini belirterek kendi fikirlerini açıklamaktan kaçınmaktadır. Câhız'ın bu tür esnek konularda muhtelif görüşleri açıklayarak, şahitler ve çeşitli deliller ışığında, hükmü okuyuculara verilmeyi tercih ettiği görülmektedir⁴. Böylece Câhız'ın, meseleleri ortaya koyup, okuyanların değerlendirmelerini isteyerek bir hüküm vermekten kaçındığını ve bugünkü Dinler Tarihi'nin "descriptif-nitelendirici" metodunu o günün şartlarında kullanmış olduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca Câhız, "el-Muhtar Fi'r-Redd Ala'n-Nasâra" isimli risâlesinde verdiği bilgiler ve takip ettiği metodla, "Karşılaştırmalı Dinler Tarihi" alanında da bir kültür birikimine sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Câhız aynı zamanda bir antropoloji ve tabiat bilginidir. Onun eserlerini sadece ilim yapmak gayesiyle yazmadığı, okuyucuyu eğlendirmek suretiyle bilgi sahibi yapmayı düşünmüş olduğu ortaya çıkmaktadır⁵.

Abbâsiler döneminde en çok tartışılan konulardan birisi diğer dillerden tercüme edilen eserlerdir. Câhız'ın bu alanda da ilgisiz kalmadığı görülmektedir. O, felsefe ve şiir kitaplarının tercümelerinin güçlüğünden, tercüme neticesinde meydana gelen tahriflerden, mütercimlerin tercüme ettiği dili iyi bilmesi gerektiğinden bahsetmektedir. Bunlardan dolayı,

1 İslâm Ansiklopedisi, 3/13.

2 Dr. Vedia Taha en-Necm, a.g.e., s. 4.

3 el-Bakillanî, Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib, I'caz'ul-Kur'an, Tah, Seyyid Ahmed Sakr, Kahire - 1981, s. 247.

4 Dr. Vedia Taha a.g.e. s. 5.

5 İslâm Ansiklopedisi, 3/13.

tercüme usullerinden bahsedenlerin de mütercimleri tenkit edenlerin de ilki olarak kabul edilmektedir¹.

Câhız bazı eserlerinde, insan ve hayvan psikolojisine dair ilgi çekici fikirler ileri sürmektedir. Ne var ki o, dağınık halde kalan bu görüşlerini sistematik bir hale getirememiştir. Eğer Câhız, bu görüşlerini sistemleştirebilseydi “deneysel psikoloji”nin kurucusu olabileceği ifade edilmektedir².

Keskin zekâsı, güçlü muhakemesi ve çalışma azmi Câhız’ı, çağdaşları arasında yücelten vasıfların başında gelir. Yazdığı eserler, onun kültür kaynaklarını ve ilmî seviyesini göstermektedir. Ancak, mevzuların karışıklığı, malzemenin düzensizliği, konuların kaleme alınışındaki intizamsızlıkları, anlatımlarda konu haricine çıkmaları ve hikayelere karşı aşırı düşkünlüğü, Câhız’ın hemen hemen bütün eserlerinin müsterek kusuru olarak gösterilmektedir³.

C) Câhız’ın eserleri

Birçok konuda eser veren Câhız’ın eserlerinin tam bir listesine sahip değiliz. Üçyüzden fazla olduğu tahmin edilen⁴ eserleri hakkında çeşitli çalışmalar yapılmış, fakat tamamı tesbit edilememiştir. Ch. Pellat, Câhız’ın 193 eserinin ismini verirken⁵, Ramazan Şeşen, Câhız’a ait 260’ı aşkın eser tesbit ettiğini belirtmektedir⁶.

Bu sahada çalışanların ortak tesbitleri, Câhız’ın eserlerinin bir kısmının kaybolduğu yönündedir. Onun eserlerinden bize kadar ulaşanların bazılarında eksiklik ve tahrifler olduğu ileri sürülmektedir⁷.

Câhız, fikirlerini halka ulaştırmayı esas almakta, bu yolda her çare ve metoda başvurmaktan çekinmemekte, hatta yazdığı eserlere, İbn Mukaffa, Yahya b. Halid, el-Attâbi gibi kendinden önceki ya da çağdaşı yazarların isimlerini vermekte sakınca görmemektedir⁸.

Câhız’ın yazdığı eserlerde başkalarının isimlerini kullanma işleminin hangi ölçülere vardığını tesbit etmek mümkün olmamaktadır.

1 Başlangıçtan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 3/424.

2 Başlangıçtan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 3/466.

3 İcazu'l-Kur'an, 248; İslâm Ansiklopedisi, 3/14. R. Şeşen a.g.e., s. 29.

4 Kaplan, Prof. Dr. Mehmet, Türk Kültürü, Sayı, 63, Yıl, VI, 146.

5 Ch. Pellat, Essai d'inventaire de l'oeuvre Gâhizienne, Arabica, III/2, s. 147-180.

6 Şeşen Ramazan, Şarkiyat Mecmuası, Sayı VI, İstanbul 1960, s. 113-134.

7 Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 3/478.

8 Câhız, Kitabu'l-Fasl Ma Beyne'l-Adaveti ve'l-Hased. Neşr. Abdusselâm Harun, Resâilü'l-Câhız, Kahire-Tarihsiz, 1/351.

Bu durum, Câhiz'in fikir ve eserlerini tesbit etme bakımından, araştırmacılar için, büyük bir engel oluşturmaktadır. Görüldüğü üzere, bu engel, Câhiz'in eserlerini rivayet edenlerden, onlar üzerinde çalışanlardan veya toplayıp neşredenlerin yaptıkları hatalardan değil, bilakis Câhiz'in şahsından kaynaklanmaktadır. Muhtemelen Câhiz, ileri sürdüğü fikri kendi görüşü olarak takdim ettiği zaman halktan tepki göreceği endişesi veya başkalarının adına olduğu takdirde halkın kabul edeceği ümidiyle, eserlerinde başkalarının isimlerinden yararlanma yolunu tercih etmektedir. Böylece Câhiz'in hangi kitabını kimin adına yazdığını tesbit etmek güçleşmekte, ancak metodu ve görüşlerindeki yakınlık durumuna göre bir tahmin yapılabilmektedir.

Bütün bunlara rağmen, Câhiz'a nisbet edilen yazma ve basılı eserlerin çok önemli bir kısmı elimizde bulunmaktadır. İslâm âlimleri ve müsteşrikler, bir yandan büyük bir fedakârlıkla çalışarak, Câhiz'in eserleri üzerindeki karanlığı belli bir ölçüde giderirken, diğer yandan onun yazma eserlerinden kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya olanları, ilim dünyasının ve ilgililerin hizmetine sunmuşlardır.

Bu sahada yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır:

1. Van Vloten; "Selase Resâil li Ebî Osman", Leiden - 1903.
2. Abdullah b. Hasan; "Mecmuatü'l-Fasl el-Muhtara". 18 risâleyi ihtiva eden bu Mecmu'a, El-Müberred'in "el-Kâmil" adlı eserinin ke- narında iki cilt olarak neşredilmiştir. Ancak risâleler kısmen özetlenerek neşredilmiş olup, Timuriyye Kütüphanesi ve British Museum'da bulunan nüshalarına göre noksanlık arz etmektedir.
3. Muhammed Sasî; Mecmuatü'r-Resâilî'l- Câhiz", Mısır - 1907. Van Vloten tarafından neşredilenlerle birlikte 11 risâleden oluşmaktadır.
4. J. Finkel; "Selâse Resâil li Ebî Osman", Mısır - 1926, Van Vloten neşri ile aynı ismi paylaşmakla beraber, ayrı risâlelerden meydana gelmektedir.
5. Rescher; "Mecmuatü'r-Resâilî'l- Câhiz", Stuttgart - 1931. Câhiz'in risâleleri ve onların tercümelerinden meydana gelmiştir. 39 risâledir.
6. Hasan es-Sendubî; "Resâilü'l- Câhiz", Rahmaniyye Matbaası 1933. Câhiz'in o güne kadar neşredilemeyen Tarih, Edebiyat, Sosyoloji ve Cedel (Tartışma) konularını içeren 13 risâlesinden oluşmaktadır.

7. Paul Crous ve Taha el-Haceri; "Mecmuatü'r- Resâilî'l- Câhız"; bir te'lif ve tercüme komisyonu tarafından 1943 yılında 4 risâle olarak neşredilmiştir¹.

Câhız ve eserleri konusunda en ciddî çalışmayı yapanlardan biri de şüphesiz Abdusselâm Harun'dur. O, Câhız üzerine yaptığı çalışmalarla meşhur olmuştur. Onun kadar bu sahada gayret sarfedenin olmadığını söylemek hakikati teslim olur. Abdusselâm Harun, İstanbul'da Damat İbrahim Paşa Kütüphanesinde 949 numarada kayıtlı nüshaları esas alarak çalışmalarına başlamıştır. O, 19'u kayıp 239 varaktan oluşan Câhız'ın 17 risâlesini temin etmiş; daha sonra başka yerlerden bulduğu 29 risâleyi de ekleyerek, toplam 46 risâleyi 4 cilt halinde neşretmiştir.

Abdusselâm Harun, bunları sadece neşretmekle kalmamış, daha önceden neşredilenlerle karşılaştırmış, yazma nüshaların bulunduğu Kütüphanelerin adını ve kayıt numaralarını ilave etmeyi ihmal etmemiştir. Bu neşrin -bize göre- en önemli taraflarından biri, risâlelerin tahkik edilmesi ve sonuna her konuyu kapsayacak şekilde geniş bir index yapılmasıdır².

Câhız'ın eserlerinden bazıları şunlardır:

1. Kitabu'l -Hayavân, Kahire- 1905. Sonradan Abdusselâm Harun tarafından tahkik edilen bu eser, O. Löfgren tarafından Leipzig'de 1946 yılında Almancaya tercüme edilmiştir.

2. Kitabu'l - Fedâilî'l- Etrak, Van Vloten, Leiden- 1903. M. Şerafettin Yalçıkaya'nın kısmen tercüme ettiği bu eser, Ramazan Şeşen tarafından 1967'de tamamen Türkçeye çevrilmiştir.

3. Kitabu'l- Buhalâ, Van Vloten, Leiden- 1900.

4. Kitabu'l- Beyan ve't- Tebyin, Bulak- 1895.

Bunlardan başka, bazıları müstakil bazıları toplu olarak neşredilen çok eseri vardır. Kitabu'l- Fetaya, el-Fasl Ma Beyne'l- Adâveti ve'l- Hased, Kitabu'l- Kıyan, Zemu Ahlâkî'l- Küttab, el-Hanînu ilâ'l- Evtân, Kitabu'l- Bigâl, el-Hased ve'l-Mahsûd, el-Muallimûn, Tabakâtu'l Mugannîn, Hucecu'n- Nubüvve, Halku'l-Kur'an, Kitâbu'l- Osmaniyye, el- Vukelâ, Sınâatu'l- Kelâm³.

1 Geniş bilgi ve neşredilen kitapların hangi risâlelerden oluştuğunu tesbit için bkz. Abdusselâm Harun, a.g.e., I/7-14.

2 Bkz. Abdusselâm Harun, a.g.e.

3 Bkz. Abdusselâm Harun, a.g.e.; Ch. Pellat, a.g. Makale, Ramazan Şeşen, Şarkiyat Mecmuası Sayı, VI, VII.

II. el-Muhtar Fi'r-Redd Ala'n-Nasârâ

a) *Risâle Hakkında Genel Bilgi:*

Câhız, bu risâleyi, İslâm itikadî mezheplerinden olan Mu'tezile'ye karşı reaksiyonların arttığı Abbâsî halifelerinden el-Mütevekkil zamanında kaleme almıştır¹.

Câhız'ın en veciz eserlerinden biri olarak kabul edilen bu risâlenin, Kahire'deki Timuriyye Kütüphanesi Edep-19; Ezher Üniversitesi Kütüphanesi 6836² ve British Museum T, 129 da kayıtlı yazma nüshaları bulunmaktadır³.

Bu risâleyi; Müsteşrik J. Finkel, Timuriyye nüshasını esas alarak ve onu Ezher'de bulunan diğer nüshasıyla karşılaştırarak "Selâse Resâil" adıyla Kahire'de 1926 yılında⁴; Müsteşrik Rescher, Câhız'ın iki risâlesi ile birlikte Stuttgart'da 1931 yılında neşretmiştir⁵. Ayrıca bu risâle, Câhız'ın bazı risâleleriyle birlikte, el-Müberred'in el-Kâmil isimli eserinin üçüncü cildinde yayınlanmıştır⁶.

Bütün bu çalışmalar, üzerinde fazla durulmayan, analiz ve değerlendirmeye yapılmayan bir neşirden ibarettir. Ötekilerden farklı olarak Abdusselâm Harun, risâleye Câhız'ın diğer risâleleri gibi, edebî bir metin gözüyle bakmış; yaptığı çalışmada edebiyat ve dil yönünden açıklamalara öncelik vermiş, yer yer de müsteşriklerin yazma nüshaları okuma ve anlamada düştükleri hataları düzeltmiştir⁷.

Câhız'ın bu risâlesini, I.S. Allouche, J. Finkel'in neşrettiği nüshayı esas alarak, "Un trait de Polemique Christiano- Musulmane au IXe siècle (in Hespéris, 1930, XXVI, s. 123-156.)" adı ile Fransızca'ya tercüme etmiştir. O, bu tercümesini yaparken Finkel'in nüshasındaki şüpheli yerleri düzeltmek ve boşlukları doldurmak için el-Kâmil'in kenarında neşredilen nüshadan yararlanmışır⁸.

Prof. Dr. Mehmet Aydın, "Müslümanların Hıristiyanlara karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları" adlı Doçentlik tezinde, bu

1 Aydın, Prof. Dr. Mehmet, Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, Doçentlik Tezi, Ankara - 1979, Basılmamış, s. 43.

2 eş-Şarkavî, M. Abdullah, el-Muhtar Fi'er-Reddi Ala'n-Nasâra, Kahire - 1984, s. 17; Mehmet Aydın, a.g.e. s. 42.

3 eş-Şarkavî, a.g.e. s. 17

4 eş-Şarkavî, a.g.e. s. 17; Mehmet Aydın, a.g.e. s. 42.

5 eş-Şarkavî, a.g.e. s. 17-18.

6 eş-Şarkavî, a.g.e. s. 18.

7 eş-Şarkavî, a.g.e. s. 12-13.

8 Aydın, Mehmet, a.g.e. s. 43.

risâlenin tam metnini neşretmeksizin, ilmi ölçüler içerisinde tahlil ve değerlendirmesini yapmıştır¹.

Bu risâle, “el-Muhtar Fi’r-Redd Ala’n- Nasâra” adıyla Kahire Üniversitesi Daru’l- Ulûm Fakültesi öğretim üyelerinden Dr. Muhammed Abdullah eş-Şarkavî tarafından 1984 yılında tahkik, tahlil ve ilavelerle müstakil bir eser olarak neşredilmiştir.

Dr. eş-Şarkavi, “el-Muhtar Fi’r-Redd Ala’n-Nasâra” tahkikli neşriyle ilgili çalışmasının birinci bölümünde, 69 sahifelik bir giriş yapmıştır. Burada risâlenin değerlendirilmesine ek olarak, Câhız’ın karşılaştırmalı dinler ve dinî mücadele konularıyla ilgili kültür kaynakları, İncillerin Arapça’ya çevrildiği tarihler konusunda faydalı bilgiler vermiştir. Ayrıca değişik yerlerde neşredilen bu risâlenin tam metnini 54 sahife olarak çalışmasının sonuna ikinci bir bölüm halinde eklemiştir.

b) *Risâlenin İلمي Değeri :*

Bu risâle, İslâm dünyasında Hristiyanlara karşı yapılan reddiyelerden bize ulaşan metinlerin en eskisidir². Câhız, burada Ehl-i Kitap ile olan dinî mücadele hareketini tasvir etmekte, İslâm – Hristiyan mücadele sahasında kendine düşen önemli bir tarihi görevi yerine getirmektedir³.

O, Hz. Peygamber devrinde ve Milâdî IX. asra kadar olan dönemde gayr-ı müslimlerin sosyal durumları hakkında bilgi vermektedir⁴.

Bunlara ilave olarak risâleye önem kazandıran bir husus da Câhız’ın iyi bir edip, tenkidci ve kelâmci olmasının yanısıra çeşitli dinlere ve onların kitaplarına vakıf bir ilim adamı olmasıdır⁵.

c) *Risâlenin Metodu :*

Câhız, “el-Muhtar Fi’r-Redd Ala’n-Nasâra” adlı risâlesinin yazımında, zamanında en yaygın metod olan “soru-cevap metodu”nu kullanmıştır. O öncelikle Hristiyanların Müslümanlar aleyhine olan sorularını bir düzene koymuştur. Belki bu soruları farazî olarak Câhız Hristiyanların ağzıyla sormuş veya onlarca sorulması muhtemel olanları belli bir disipline sokmuştur. Daha sonra farazî olarak sorulan veya ger-

1 Bkz. Aydın, M. a.g.e. s. 42-46.

2 eş-Şarkavi, a.g.e. s. 19.

3 Aydın, Mehmet, a.g.e. s. 42-43.

4 Aydın, Mehmet, a.g.e. s. 43.

5 eş-Şarkavi, a.g.e. s. 19.

çekte Hristiyanlarca yöneltilen bu sorulara verdiği cevaplarla Ehl-i Kitab'ın iddialarını çürütme yoluna gitmiştir.

Çalışmasının diğer bölümlerinde Câhiz, Hristiyanlara, inançları ve mezhepleri hakkında çözülmesi güç sorular sorarak onları zor durumda bırakmak istemiştir. Bunu yaparken bu konuda çalışan diğer yazarlardan farklı olarak, Hristiyan Kutsal Kitabına hiç güvenmemiş Yeni Ahit'in otoritesini kabul etmemiştir. Bundan dolayı onlardan hiçbir nakil yapmamıştır. Bu arada Yahudilerle yaptığı aklî ve dinî mücadelelere yer vermiştir¹.

d) *Risâlenin Muhtevası :*

“el-Muhtar Fi'r-Redd Ala'n-Nasâra” adlı risâlenin konusu adından da anlaşıldığı gibi, Ehl-i Kitab tarafından sorulan ya da sorulması muhtemel olan sorulara ve bunların konusu olan iddialara cevap vermektir. Nitekim Câhiz bu risâleyi yazma sebebini şöyle açıklamaktadır: “Mektubunuzu okudum. Hristiyanların sordukları soruları, gençlerinizin ve zayıflarımızın kalbine giren şüpheyi, onların bu sorulara cevap vermekteki acizliklerinden korktuğunuzu; benden bu sorulara iyi cevap vererek onlara yardımcı olmamı istediğinizi anladım”².

Daha sonra Câhiz, Yahudi ve Hristiyanların Kur'ân-ı Kerim hakkında ileri sürdükleri itirazları sıralar. Bu itirazların başlıcaları şunlardır:

1. Mâide 116. âyette Meryem'in Hristiyanlarca ilâh olarak kabul edildiği iddia edilmektedir. Bu itikadın Hristiyanlıkta yeri yoktur³.

2. Tevbe 30. âyette, Yahudilerin Üzeyir'i Allah'ın oğlu olarak kabul ettiklerine; Âl-i İmran 181. âyette, Allah'ın fakir, kendilerinin zengin olduklarına; Mâide 64. âyette, Allah'ın eli bağlıdır dediklerine işaret edilmektedir. Bunlardan daha önce hiç kimse bahsetmemiştir⁴.

3. Mu'min 36. âyette, “Firavun, ey Haman! Bana bir kule yap...” denilmektedir. Bu ilmen ve tarihen yanlıştır. Çünkü, Haman Firavun'dan çok daha sonra İranlılar zamanında yaşamıştır⁵.

4. Meryem 7. âyette, Zekeriyaya (a.s.) Yahya adında bir oğul vereceği ve bu adın daha önce hiç kimseye verilmediği belirtilmektedir. Bu

1 Aydın, Mehmet, a.g.e. s. 43. eş-Şarkavi, a.g.e. s. 21.

2 el-Muhtar, s. 73.

3 el-Muhtar, s. 74.

4 el-Muhtar, s. 74-75.

5 el-Muhtar, s. 75.

ise Kutsal Kitap ve bazı metinlerdeki mevcut bilgilere ters düşmektedir¹.

5. Meryem'in peygamberliğini iddia eden Hristiyanlar, Nahl suresi 43. âyette; peygamberlerin sadece erkeklerden olduğu şeklindeki beyanın gerçeği yansıtmadığını savunurlar².

6. Al-i Imran 46. âyette belirtilen Hz. İsa'nın beşikte konuşması ile ilgili haberi, ellerinde bu konuda hiçbir bilgi olmadığı gerekçesiyle, reddederler³.

Câhız, Hristiyanların bu itirazlarını sıraladıktan sonra, risâlesini IX bölüme ayırır.

Birinci bölümde; Hristiyanların Müslümanlar'a psikolojik ve sosyolojik yönden, Yahudilerden daha yakın ve sevimli olmalarının sebepleri üzerinde durur: Hicretten sonra Yahudilerle Müslümanlar Medine'de bir arada yaşamaktadır. Bu beraberlik onların birbirlerini bütün yönleriyle tanımalarına sebep olmaktadır. Müslümanların Medine'ye gelmesiyle huzuru kaçan Yahudiler, gizli ve açık düşmanlıktan geri durmamış, bu uğurda her yola başvurmuşlardır. Onların bu durumunu bilen Müslümanlar Yahudiler'e hiçbir zaman güven duymamışlardır. Câhız'a göre bu düşmanlığın esas sebebi yakınlıktır. O şöyle der: "Meseleye çok iyi hâkim olmada ve kinin devamlılığında, komşuluğun düşmanlığı akrabaların düşmanlığına benzer. İnsan tanıdığı ile düşman olur... Ayıplar birlikte yaşayan insanlar tarafından ortaya çıkarılır. Sevgi ve yakınlık nisbetine göre uzaklık ve düşmanlık olur"⁴.

Yahudilerin Müslümanlara olan düşmanlıklarını ve bunun sebeplerini açıklayan Câhız, daha sonra, Hristiyanların niçin Müslümanlar tarafından sevildiği hususunda durur. Bu sevgide iki etken büyük rol oynamıştır. Birincisi; Müslümanların Habeşistan'a hicretleridir. İslâm'ın ilk yıllarında sıkıntı içinde olan Müslümanlar sığınacak yer olarak, Hristiyanlığın hâkim olduğu Habeşistan'ı bulmuşlardır. Kırallarıyla birlikte Habeş halkı, Müslümanları bağrına basmış ve müşriklere karşı korumuştur. İkincisi; Kur'an-ı Kerim'dir. Yüce Allah, "Ey Muhammed! inanlara en şiddetli düşman olarak, insanlardan Yahudileri ve Allah'a eş koşanları bulursun. Onlardan, inanlara sevgice en yakın "Biz Hristiyanlarız" diyenleri bulursun. Bu onların içinde bilginler ve rahipler bulunmasından ve büyüklük taslamamalarındandır"⁵.

1 el-Muhtar, 76.

2 el-Muhtar, 77.

3 el-Muhtar, 77.

4 el-Muhtar, 80.

5 Mâide, 82.

İkinci faktörün Müslümanlar için daha tesirli olduğunu öne süren Câhiz, bu âyetin yorumunu yaparken; Müslümanlar tarafından sevilen ve Kur'ân'da bahsedilen Hıristiyanların, çağdaşı Hıristiyanlar olmayıp, Rahip Bahira ve Hz. Selman'ın hizmet ettiği ruhban sınıfı olduğunu belirtir¹.

Bölgenin yapısı ve hayat şartlarının bir gereği olarak, Arabistan'da yaşayan insanlar, kışın Yemen, yazın Şam tarafına ticaret için gitmekteydiler. Bu ticaret bazan da Taif gibi iç bölgelerde de olmaktaydı. Müslümanlar ticaret için gittikleri yerlerde en sıcak ilgiyi Hıristiyanlardan görmekteydiler. Yahudi ve Mecusiler ise onlara daha katı davranıyorlardı².

Yahudilik sadece Yahudi kabilelerinde ve belli yerlerde olmasına rağmen, Hıristiyanlık, Arabistan'ın her yerinde ve muhtelif Arap kabileleri arasında yayılmış durumdaydı³.

Sosyal ve kültürel yönden de Yahudilerle Hıristiyanlar arasında farklılık göze çarpmaktaydı. Yahudilerin içinde buldukları vaziyeti tasvir ederken Câhiz şöyle demektedir: "Yahudiler, Tevrat ve peygamberlerin kitaplarında bulunanların dışında hiçbirşeyi ilim olarak kabul etmediklerinden ve her türlü şüpheye sebebiyet vermesinden dolayı felsefi fikirleri küfür, dinî konularda konuşmayı bid'at olarak görmekte-dirler. Tıbbı inanmayı, münecimleri (astronomları) doğrulamayı zındıklık sebeplerinden ve Dehriliğe bir geçiş, önceliklere ve örnek alınması gerekenlere muhalefet olarak değerlendirmektedirler. Böylece onlar, kendilerince meşhur olanları mubah sayarken, başkalarının yolunu takip edenlerin sözlerini haram saymaktadırlar"⁴.

Câhiz, Hıristiyanlar hakkındaki görüşlerini açıklayabilmek için, Yahudiler hakkında bu bilgileri vermeyi zarurî görür. Ona göre Hıristiyanları tanıyabilmek için Yahudileri tanımak gerekir. Yahudiler ve Hıristiyanlarla olan ilişkilerinde, başlangıçta Müslümanlar bir tercih yapma durumundaydılar ve bu münasebetler zamanla dengelerin değişmesiyle farklı tezahürler arzemiştir. Bu konuyu böylece açıklayan Câhiz daha sonra esas konuya girer.

Önce bir tesbit yapmanın faydalı olacağından hareketle Hıristiyanların o günkü durumlarını inceleyerek işe başlar. O, Hıristiyan ve Rumların, iddia edilenin aksine, Felsefe, Mantık, Matematik gibi ilim-

1 el-Muhtar, 82-83.

2 el-Muhtar, 84.

3 el-Muhtar, 85.

4 el-Muhtar, 85.

lerde gerçekten ileri bir seviyede olmadıklarını ileri sürer. Aristo, Bat lemyus, Demokritos, Eflatun gibi âlimlerin, Hıristiyan ve Rum olmadıklarını, yaşadıkları yerlerin Rumlara yakın olması sebebiyle, onlar tarafından istismar edildiğini belirtir. Hıristiyanların Yunanlıları bir Rum kabilesi olarak gösterip, dinleriyle Yahudilere karşı övündüklerini, bu sayede Araplar üzerine yayıldıklarını, Hintlilere karşı büyüklüklerini söyler. Hıristiyanların, Müslüman filozofların kendilerini taklit etmelerini iddia ettiklerini belirtir¹.

Câhız, Hıristiyanların, kendilerine göre çok farklı hedefleri olması sebebiyle, Müslümanların gerçek dostu olamayacağına işaret eder ve şöyle der: "Onlar inatçı ve hilekardırlar. Müslümanlar, onların tuzaklarından asla emin değildirlar. Hıristiyanlar, İslâm'a zarar yönünden Yahudilerden geri kalmamaktadırlar²."

Öte yandan Câhız, yakın temas içinde olunmadığı için, başlangıçta Hıristiyanların İslâm'a az zararlı olduğu şeklindeki düşüncenin, yanlışlığına işaret etmektedir. O, Hıristiyanların fırsat buldukça İslâm'a saldırmaya, genç ve inanç bakımından zayıf müslümanların kafasını karıştırmaya gayeret ettiklerini haber vermektedir. Bu noktada Câhız, Hıristiyanlık, Zındıklık ve Dehirilik arasında ilgi kurmaktadır. Müslümanlar arasında dolaşan fitne ve şüphenin onlar tarafından sokulduğunu, mevcut topluluklardan hiçbirinin Hıristiyanlar kadar zındık, şüpheli, itikadî yönden zayıf olmadıklarını bilmek gerektiğini söylemektedir. Müslüman olduktan sonra, zındıklığından dolayı, öldürülenlerin ana ve babalarının Hıristiyan olmasının çok ilgi çekici olduğunu ifade etmektedir³.

Câhız, İslâm toplumu için en büyük tehlikenin ve zararın Hıristiyanlardan geldiğini belirterek takip ettikleri metot hakkında şu bilgiyi vermektedir:

"Bu İslâm toplumuna, Hıristiyanlardan geldiği kadar, ne Yahudilikten, ne Mecusilikten, ne de Sâbülikten zarar gelmiştir. İnkâr ve zındıklık metodlarını iyi bilen Hıristiyanlar, bizim zahiren çatışır görünen bazı hadislerimizi, senet yönünden zayıf olan bazı rivâyetlerimizi ve müteşâbih âyetlerimizi delil olarak kullanırlar ve Müslümanlarla mücadeleye girerler. Sonra bu konularda onlara sorular yöneltirler ve kuv-

1 el-Muhtar, 86-87.

2 el-Muhtar, 88.

3 el-Muhtar, 87.

vetlilerin kafasını karıştırmak, zayıfları da şüpheye düşürmek için bu işi âlim ve ileri gelenlerimize kadar götürürler”¹.

Hıristiyan din adamlarının, kilise ve manastırlarda yaşayanların, yeryüzündeki bütün rahip ve rahibelerin evlenmediklerini belirten Câhız, din adamlarının sayılarının çokluğuna, devamlı savaşların olmasına, aralarında kadın-erkek kısırların bulunmasına, dinlerinin; kadınları boşamaya, iki evliliğe ve gayr-ı meşru yaşantıya izin vermemesine rağmen, her geçen gün Hıristiyan nüfusun artmasına hayret etmektedir.

İkinci Bölümde; Câhız, Hıristiyanlıktaki hadımlaştırmadan, sünetsizlikten, hayız ve nifastan sonra kadınların yıkanmamalarından bahsetmektedir. O, Hıristiyanların maddî ve manevî kirliliğini, ahlâkî ve itikâdî bozukluklarını delilleriyle birlikte açıklamaktadır.

Câhız, işkencelerin en acısı ve insanın işlediği suçların en büyüğü olan hadımlaştırmanın, Hıristiyanların merhametsizliğinin ve kötü kalpliliğinin bir delili olarak görür. Hadımlaştırmanın günahsız ve savunmasız çocuklara yapıldığını; dünyada Rum ve Habeşlilerin dışında, başka hiçbir millette olmadığını iddia etmektedir. Ayrıca bunu yapan başka bir toplum varsa, onların da Hıristiyanlar tarafından eğitilmiş olduklarını ifade etmektedir.

O, Hıristiyanların görünüşte temiz, fakat bâtinen en pis ve en kirlî kimseler olduklarına işaret ederek şöyle demektedir:

“Hıristiyan her ne kadar elbisesi en temiz, sanatı en güzel ve başkalarından daha az kirlî ise de, onun bâtını daha alçak, daha kir ve daha pistir. Çünkü o, sünnet olmaz, cünüplükten temizlenmez, domuz eti yer ve hanımı da hayız ve nifastan sonra temizlenmediği için cünüptür...”²

Öte yandan Hıristiyanlıkta ulûhiyet konusunun açıklığa kavuşmadığını beyan eden Câhız, bu konuda her Hıristiyanın ayrı bir fikir ve inanca sahip olduğuna işaret etmektedir:

“Sen onların Mesîh hakkındaki görüşlerini anlamak için bütün gücünü harcasan ve bütün aklını toplasan; yine de onların Mesîh ve özellikle ulûhiyet konusundaki görüşlerini onların anladığı şekilde asla anlayamazsın”³.

Câhız ilave ederek şöyle demektedir:

“Sen bunu nasıl anlayabilirsin? Nasturî bir Hıristiyanla beraber olan ve ona, Mesîh hakkındaki görüşünü sorsan sana bir cevap verir. Son-

1 el-Muhtar, 91-92.

2 el-Muhtar, s. 94.

3 el-Muhtar, s. 95.

ra onun kendisi gibi Nasturî olan ,ana-baba bir kardeşiyle beraber olsan ve aynı soruyu ona sorsan, sana kardeşinin verdiği cevapla çatışan ters bir cevap verir. Milkanîlerin (Melkit) ve Yakubîlerin hepsi böyledir”.

Câhız bu karmaşık fikirlerden dolayı Hıristiyanlığa akıl erdirmenin güçlüğüne açıklayarak; onların esasta, Kutsal Kitap’da bulunan bilgilere teslim olduklarını ve eskileri taklit ettiklerini, bu konuda akıl yürütmekten çekindiklerini ifade eder¹.

Üçüncü bölümde; Câhız, İsa’nın beşikte konuşması mucize üzerinde durarak Hıristiyanların itirazlarını cevaplandırır ve Kutsal Kitap hakkındaki düşüncelerini açıklar. Hıristiyanların, Yahudi, Mecusî, Hint, Türk ve Hazar kaynaklarında bu konuda bir bilgi olmadığı gerekçesiyle Kur’ân-ı Kerîm’in iftira ettiğini savduklarını söyleyen Câhız, buna karşılık olarak verdiği cevapta; Hıristiyanlar tarafından kabul edilen Hz. İsa’nın diğer mucizelerinin de Yahudiler tarafından kabul edilmediğini; Hıristiyanların Mecusîler hakkında düşündüğü şeylerle, Mecusîlerin Hıristiyanlar hakkında düşündükleri şeyler arasında fark olmadığını ve karşılıklı birbirlerini inkar ettiklerini belirtir. Hintlilerin Hz. İsa’dan öte Hz. Musa’yı da inkâr ettiklerini; Türklerin ve Hazarların bu konularla ilgilenmediklerini ileri sürerek Hıristiyanların iddialarının geçersizliğini isbata çalışmaktadır².

Câhız, Kutsal Kitap’a güvenmediğini, Yeni Ahid’in otoritesini kabul etmediğini açıklamakta, Hıristiyanlarca havarî olduğu ileri sürülen Matta ve Yuhanna ile havarî olmayan Markos ve Luka’nın yalan ve unutmadan uzak olmadıklarını belirtmektedir. Câhız, İncillerdeki tezatların kendi iddiasını doğruladığını ifade ederek şöyle demektedir: “Onların İncillerdeki rivayetlerinin farklılığı, kitaplarının muhtevasının çatışması, Hz. İsa’nın şahsı ve dinleri konusundaki görüş ayrılıkları ve kendilerinin de bunun farkında olmamaları, bizim düşüncelerimizin doğruluğunun bir delilidir³.

Ayrıca Câhız, İncil yazarlarından olan Luka’nın Yahudi olduğunu sonradan Hıristiyanlığı kabul ettiğini sözlerine eklemektedir⁴.

1 el-Muhtar, 95.

2 el-Muhtar, 96-99.

3 el-Muhtar, 100.

4 Bugün Katolik Kilisesine mensup Hıristiyanlar, ellerinde bulunan İncillerin Kur’an-ı Kerim ile mukayese edilemeyeceğini; bunların ancak Müslümanların ikinci ana kaynağı olan hadislerle mukayesenin mümkün olabileceğini kabul etmiş görünmektedir. Halbuki, bir hadisin sahih olarak kabul edilmesinde aranan şartların hemen hemen hiçbiri İnciller için aranmamıştır. Bir hadis için esas olan senet ve metin sağlamlığı, ravilerin güvenilirliği hususları İncillerde yok-

Dördüncü Bölümde; Yahudi ve Hristiyanların itikadî yönden sapıklık içinde olduklarını, bunun bir neticesi olarak Allah'ın bir çocuk edindiğini iddia ettiklerini belirtmektedir. Bu sapık fikirleri öncelikle Kur'ân-ı Kerim âyetlerine dayanarak¹ reddeden Câhiz, daha sonra, hocası Nazzam ve Mu'tezilenin bu konudaki görüşlerini yeterli bulmayarak, şöyle demektedir:

“Biz Allah'ın bir oğlu olmasını, ne doğum, ne de evlat edinme yönünden caiz görüyor ve kabul ediyoruz. Bize göre bunu caiz görmek, hem büyük bir cahillik hem de büyük bir günahdır. Eğer Allah'ın Yakub'un babası olması caiz olsaydı, Yusuf'un da dedesi olması gerekirdi. Eğer O'nun baba ve dede olması caiz olsaydı, amca ve dayı olması da gerekirdi. Şayet biz O'na şevkat, sevgi ve terbiyeden dolayı babalığı caiz görsek, bir başkasının da büyüklüğü, fazileti ve efendiliği açısından O'na kardeş demesi, bir arkadaş ve bir dost bulması caiz olurdu. Oysa bu sıfatları, Allah'ın büyüklüğünü tanımayan ve insanın değerini küçülten kişi ancak caiz görebilir”².

Câhiz, dinî terbiye ve kültürünün bu tür tartışmalara girmesine engel olacak kadar kuvvetli olduğunu belirterek, Allah'ın babalık vasfına lâyık görünmekten münnezzeh olduğunu, insanın da nesep bakımından kesinlikle Allah'ın oğlu olamayacağını açıklamaktadır³.

Nitekim bir yerde Allah'ın adından bahsedilirken saygıda kusur edilmemesi gerektiğine inandığını beyan ederek; Yahudilerin Üzeyir'i

tur. Bu hususta Hristiyan Papazı olan Xavier Jacob'un verdiği bilgileri nakletmekte fayda görmekteyim.

Matta, Filistinli bir Yahudi olup, İncili yazan ilk havaridir. Aramca olarak yazdığı küçük bir risâle daha sonra genişletilerek Yunanca'ya çevrilmiştir. İlk metin bugün elimizde bulunan İncil'e yerini bırakarak kaybolmuştur. (X. Jacop, İncil Nedir? s. 15-16.) Matta'nın risâlesi bugünkü anlamıyla tam bir İncil değildir. Sadece Mesih İsa'nın sözlerini ihtiva eden ve nakleden bir derlemedir. (X. Jacop, a.g.e. s. 23-24.)

Luka, kesin olmayan bir tarihte Hristiyan dinini kabul etmiştir. Hristiyan olduğu sırada Antakya civarında idi. Pavlus'un Hristiyanlığı yaymak için yaptığı seyahatlerde zaman zaman ona iştirak etmiştir. Pavlus'un dostu ve emektaşı olan Luka, onun fikirlerini yansıtmaktadır. (Jacop, a.g.e. s. 28-30.)

Yuhanna, İsa'nın akrabalarından olup, kardeşi Yakup havarilerinden idi. Bunun İncil'i diğen İncillerden farklılık göstermektedir. (a.g.e. s. 37-38.)

Markos ve Luka şahsen havari değillerse de, onların yazdıkları İncil metinlerinde havarilerin sözleri aktarılmaktadır. (a.g.e. s. 122)

(Bkz. Xavier Jacob, İncil Nedir? Ankara - 1985.)

1 Bkz. Tevbe, 30; Meryem, 35, 89; İhlas, 3.

2 el-Muhtar, 103.

3 el-Muhtar, 104-105.

Allah'ın oğlu¹, Allah'ın elinin bağı² ve kendilerinden fakir³ olduğu şeklindeki sözlerini; Hristiyanların "Allah için üçüncüsüdür"⁴ şeklindeki iddialarını sadece Kur'an-ı Kerim'de bulunduğu için aktardığını, aksi halde onların söylediklerinden bir harfi bile ağzına almaktan haya ettiğini ifade etmektedir. Câhız, Allah hakkında bu çeşit isnatlarda bulunmanın, gökten yere atılmaktan daha kötü olduğunu; onların alçaklıklarını açıklamaya terbiyesinin izin vermediğini dile getirmekte; aktardığı bu bilgilerin sadece haber verme şeklinde değerlendirilmesini arzulamaktadır⁵.

Câhız, her peygamberin kendine has bir özelliği olduğunu söylemektedir. Bir peygamberdeki belli bir özelliğin derece bakımından kendisinden daha yüksek bir peygamberde aynı şekliyle olmayacağını; o peygamberde de diğerlerinde olmayan bir takım başka şerefli hasletlerin olabileceğini caiz görmektedir⁶. Hz. İbrahim'e "Halilullah", Hz. Musa'ya "Kelimullah", Hz. İsa'ya "Ruhullah" denilmesini buna örnek göstererek aralarında fark olduğuna dikkat çekmektedir.

Beşinci ve altıncı bölümlerde; Hristiyanların, babasız olarak doğmasından dolayı Hz. İsa'ya "Allah'ın oğlu" demeleri üzerinde durur. Câhız, anasız ve babasız olması bakımından Hz. Adem ve Hz. Havva'nın yaratılışının, yalnız babası olmayan Hz. İsa'nın yaratılışından daha zor olduğunu söyler. Üstelik ilk insan olması, terbiyesi ve hayat şartları bakımından Hz. Âdem'in, Hz. İsa'dan daha güç durumda olduğunu belirtmekte, ayrıca Allah tarafından eğitilmesi, Cennette yaşaması ve meleklerin secde etmeleri ve hizmetinde bulunmaları bakımından Hz. Âdem'in daha yüksek bir makamda olduğuna işaret ederek, Hristiyanların bu konudaki inançlarının batıl olduğunu vurgulamaktadır⁷.

Yedinci bölümde; Yahudilerin Üzeyir ve Allah Hakkındaki görüşlerine yer verir. Kur'an-ı Kerim, Yahudilerin sapıklıklarıyla ilgili olarak birtakım bilgiler vermektedir. Yahudiler bu bilgileri reddederek Kur'an-ı Kerim'e karşı saldırıya geçerler ve onu devamlı kontrol altında tutmaya gayret ederler. Bu arada bazı âyetlerle ilgili olarak, zayıf müslümanları şüpheye düşürücü sorular sorarlar:

1 Tevbe, 30.

2 Mâide, 64.

3 A. Imran, 181.

4 Mâide, 73.

5 el-Muhtar, 105-106.

6 el-Muhtar, 115.

7 el-Muhtar, 116-117.

Yahudiler, "Allah'a kat kat karşılığını artıracacağı güzel bir ödünç takdiminde kim bulunur?"¹ âyetini istismar ederek harekete geçerler. Allah'ın fakirliğinden dolayı kendilerinden borç istediğini iddia ederler. Buna karşılık Câhiz, insanı yaratan ve ona rızık verenin nasıl aciz olabileceği sorusunu sorar. Allah'ın herşeye kâdir olduğunu dile getirir. Câhiz, daha sonra "Allah'ın eli bağlıdır" âyetiyle ilgili olarak yorumlar yapmaktadır.

Câhiz, Yahudilerin Üzeyir hakkında özel ve umûmî olarak iki görüşe sahip olduklarını ileri sürer.

Özel görüşe göre, Üzeyir, Tevrat'ı kendiliğinden Yahudilere tekrar vermiştir. Bunların bir kısmı Anadolu, Şam ve Yemen taraflarında yaşamakta ve görüşlerini devam ettirmektedirler. Bu görüşe sahip olanlar, "İsrail'in Allah'ın oğlu" olduğuna, İsrail'in oğlu olması sebebiyle itaat, delil ve derece yönünden Üzeyir'in de İsrail ile aynı durumda olduğuna inanmaktadırlar.

Umumî görüşe göre, İsrail'den olan her Yahudi "Allah'ın oğlu"-dur².

Sekizinci bölümde: Hz. İsa üzerinde durulmuştur.

Hıristiyanlar, Hz. İsa'yı "Ruhullah", "Kelimetullah" olarak vasıflandıran Kur'an-ı Kerim'in bu konularda kendi görüşlerini desteklediğini ileri sürmektedirler³.

Câhiz ise, Kur'an-ı Kerimdeki bu ifadelerin hiçbir Müslümanı itikadî yönden Hıristiyanların düşüncesine götürmediğini; bu ayetlerden onların anladığı mananın anlaşılmadığını izaha çalışır. Hz. İsa'dan önce Hz. Âdem için de ruh üfürme hadisesinin vaki olduğunu hatırlatır⁴.

Dokuzuncu bölümde; Hz. İsa hakkında genel bir değerlendirme yapılır. Burada Câhiz, kendisine sorulan soruları cevaplandığını, bunu yaparken Hıristiyanların gaflet ve acizliklerinden yararlanmadığını, onların bilmedikleri meseleleri ortaya çıkaran delilleri iyi kullandığını belirtir.

O, daha ziyade sonuç niteliği taşıyan bu bölümde, Hıristiyanlara Hz. İsa'nın şahsıyla ilgili birtakım sorular sorar. Sorular, Tanrının nasıl insan şekline girebileceği, insanın nasıl tanrılık makamına çıkabileceği yönündedir⁵.

1 Bakara, 245.

2 el-Muhtar, 121-122.

3 Nisa, 171.

4 el-Muhtar, 121, 122.

5 el-Muhtar, 124-127.

Sonuç: Câhız'ın bu risâlesi, İslâm'ı diğer insanlara tanıtan bir propaganda kitabı değildir. Belli bir dönemde başka din mensuplarınca Müslümanlara sorulan veya sorulması muhtemel olan bazı soruları cevaplandırmak gayesiyle kaleme alınmıştır. Câhız, risâlesinde fazla teferruata ve karmaşık konulara girmemiş; daha ziyade günlük hayatta sorulan veya sorulması muhtemel olan sorular üzerinde durmuştur. Mümkün olduğu kadar görüşlerini Kur'ân-ı Kerim âyetleriyle destekleme yolunu tercih etmiş, Kutsal Kitap'tan alıntı yapmamaya gayret göstermiştir. Câhız, teslis inancına, İnciller konusuna, mezhep farklılıklarına, Hıristiyanlığın Hz. İsa'dan sonra geçirdiği safhalara temas etmemiştir.

Hernekadar Câhız, risâlesini Hıristiyanlar üzerine yazmışsa da yer yer Yahudilere temas etmiştir. Hıristiyanların durumunu tesbit etmek için Yahudileri basamak olarak kullanmıştır.

Öte yandan, bazı konuları lüzumundan fazla uzatan Câhız, zaman zaman, gereksiz teşbih ve lügavî açıklamalara girmiştir.

Bunların yanında, yaşadığı çağa kadar olan devredeki Yahudiler ve Hıristiyanlar hakkında önemli bilgiler vermiştir. Hele Yahudilerle Müslümanlar arasındaki münasebetlerle ilgili olarak yaptığı sosyolojik ve psikolojik açıklamalar çok önemlidir. Hıristiyanlar hakkında verdiği bilgiler, her Müslümanın üzerinde hassasiyetle durması ve düşünmesi gereken tarihi malumdur. Bugünkü Hıristiyanlığın yayılma gayretleri ve Misyoner faaliyetleri gözönüne alınırsa, 12 asır önce bunlara dikkati çeken Câhız'ın ilmi kişiliği ve risâlesinin önemi bir kat daha artmaktadır.

Câhız, Hıristiyanların Hz. İsa'nın şahsiyeti ve mucizeleri hakkındaki görüşlerinden bahsederken, Kutsal Kitap'ın muhtevasına vakıf olduğunu göstermiştir.

Bu risâle, Yahudiler, Hıristiyanlar ve diğer dinler arasında yaptığı karşılaştırmalarla, "Karşılaştırmalı Dinler Tarihi"nin ilk örneklerinden olması yönüyle büyük önemi vardır. Yahudiler ve Hıristiyanlara karşı Câhız'ın yazdığı bu risâle, metot eksikliği yönünden tenkit edilse bile, sahasında yapılan çalışmalardan bize ulaşanların en eskisi olma özelliğine haizdir. Kendisi Mu'tezilenin büyüklerinden gösterilen müellifin İslâm'ı diğer dinlere karşı özellikle Kur'ân-ı Kerim'in ışığında müdafaa etmesi onun katı bir mezhep taassubu içinde olmadığını göstermektedir.

Sadece İslâm'ı öğrenmekle kalmayıp, Hıristiyanlık ve Yahudiliği de tetkik eden Câhız, Kutsal Kitap'daki yanlış, tezat ve tahriflere işaret

ederek, hem bu hususdaki bilgisini, hem de Hristiyanlığın doğru yoldan saptığını çeşitli delillerle isbata çalışmıştır.

Câhiz bütün bunları yaparken, çağının ilmî usulleriyle kendi edebî gücünü birleştirmiş, zayıf Müslümanları ve onların şahsında saldırıya uğrayan İslâm'ı savunmayı amaçlamıştır. İslâm'ın diğer din mensuplarına karşı savunulmasını Müslüman olmanın bir gereği olduğunu göstermiştir.